

VU Research Portal

Wegen van Evert Willemsz.

Frijhoff, W.T.M.

published in

Opossum. Tijdschrift voor historische en kunstwetenschappen
1992

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Frijhoff, W. T. M. (1992). Wegen van Evert Willemsz. *Opossum. Tijdschrift voor historische en kunstwetenschappen*, 2(7), 6-16.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

WEGEN VAN EVERT WILLEMSZ.

Slechts zelden bereikt ons de stem van jongeren uit vroeger tijden, laat staan uit de zeventiende eeuw. En als er al iets over hun ideeën en alledaagse bezigheden bekend is, dan is dit meestal, met de nodige vertekening, in de woorden van volwassen tijdgenoten verrat. Toch zijn er uitzonderingen, jongeren die zowel hun stem weten te laten klinken als de teugels over hun eigen leven in handen durven nemen. Eén van die uitzonderingen is Evert Willemsz., een zeventiende-eeuwse weesjongen uit Woerden. Op vijftienjarige leeftijd neemt zijn leven een dramatische wending; hij wordt ziek, raakt verlamd en verliest zowel gehoor, spraak- als gezichtsvermogen. In deze toestand verschijnt hem echter een engel Gods die hem attendeert op zijn roeping tot het predikantschap waarvan hij negen dagen lang getuigt middels talloze briefjes, om vervolgens wonderbaarlijk te genezen. Zijn loopbaan als kleermakersknecht is hiermee voorbij en Evert stort zich met steun van enkele geestelijke en wereldlijke machthebbers op de ontwikkeling van zijn religieuze roeping, zijn predikantschap dat hem later via Afrika naar Nieuw Amsterdam, Manhattan zal voeren. Deze unieke levensloop, geanalyseerd als evenement, maar tevens binnen verschillende concentrische contextkringen geplaatst, is het onderwerp van een binnenkort te verschijnen studie van Willem Frijhoff. In Opossum nu vast een voorproef.

Lijnen van een leven

door Willem Frijhoff

Dit is het levensverhaal van een gereformeerd weeskind, Evert Willemsz. uit Woerden. Het is een verhaal in twee delen, twee fasen waarin Evert Willemsz. in het openbaar optreedt en zichzelf aan zijn tijdgenoten - maar ook aan ons - presenteert: eerst als jongere met een persoonlijke roeping, daarna als volwassene met een publieke zending. De eerste reeks gebeurtenissen, spectaculair naar de normen van zijn tijd en niet minder naar die van de onze, speelt zich in 1622/23 in het Woerdense weeshuis af rond het dan vijftienjarige weeskind. Ze markeren Everts overgang van jeugd naar adolescentie of volwassenheid (hoe we die fase moeten noemen blijft vooralsnog onzeker). Vervolgens, na een tijd van stilte waarin de adolescent zijn nieuw verworven roeping doet rijpen, komt een tweede periode van heftig, publiek optreden. Ze omvat de jaren 1633-1647 en speelt in Nieuw Amsterdam op het eiland Manhattan, thans New York, waar de jongeman intussen onder de naam Everhardus Bogardus als predikant is aangesteld. De twee fasen belichten elkaar over en weer, en we kunnen er niet genoeg de nadruk op leggen dat historisch onderzoek er alles bij te winnen

heeft wanneer we zulke levensfasen in hun onderlinge samenhang beschouwen. Die samenhang reikt ook sleutels aan voor een beter begrip van de tussentijd, een periode van rijping in drie stappen: de latijnse school te Woerden en Leiden, het Statencollege bij de Leidse academie, een vormingsperiode als ziekentrooster in fort Nassau te Mouree aan de kust van Guinee (nu Ghana in West-Afrika).

Wat Evert Willemsz. in 1622/23 overkwam is ons bekend uit twee pamfletten die elkaar ondersteunen en gedeeltelijk overschrijven.¹ Samensteller van de pamfletten was Mr. Lucas Zas, rector van de latijnse school te Woerden en ooggetuige van het gebeuren, maar auteur was in zekere zin Evert zelf, want de tekst van de pamfletten bestaat in hoofdzaak uit de boodschappen die hij tijdens zijn geestelijke ervaring opschreef, toen hij tijdelijk met doofstomheid was geslagen. Zijn communicatie met de mensen om hem heen verliep toen via briefjes, in de pamfletten als 'cotype' aangeduid en met grote letter afgedrukt. Meester Zas heeft ze door zijn ordening en de begeleidende tekst echter tot een begrijpelijk verhaal gemaakt. De pamfletten zijn binnen een week heet van de naald gedrukt, achtereenvolgens in Utrecht en Amsterdam. Beide zijn zelfs onmiddellijk herdrukt, hetgeen getuigt van de publieke aandacht die de jongeman een

moment genoot. De inhoud van de pamfletten wordt bevestigd door besluiten van de Woerdense magistraat en de kerkeraad. We hebben hier dus niet met een *pia fraus* van doen. Hoewel het gebeuren bezaaid is met de klassieke *topoi* van de jeugdbekering, maakt de context-informatie duidelijk dat de pamfletten niet zijn bijgeslepen tot een *model*geschiedenis van een jeugdige held met een vrome meerwaarde die boven het evenement en zijn roeping uitstijgt, zoals we dat in de geschiedenissen van zoveel andere godzalige protestantse jongeren zien.² Dat zal ook de reden zijn waarom de geschiedenis van Evert Willemsz. verder niet in de stichtelijke lectuur is uitgebuit. Het is het levensverhaal van een concrete jongeman gebleven, beperkt tot de actualiteit van wat hem overkwam. Reden te meer om er hier bij stil te staan, want de geschiedenis staat ons zelden toe rechtstreeks te vernemen wat een jongere van vijftien bezielt zonder dat hij onmiddellijk tot de staat van heiligheid wordt verheven.

Wat was het geval? Evert Willemsz., een vijftien jaar oud weeskind dat zowel zijn vader en moeder als zijn stiefvader had verloren, was met zijn oudere broer Pieter en nog twee jongere broertjes in het weeshuis te Woerden geplaatst. Hij had zijn basisonderwijs erop zitten en werkte als kleermakersleerling bij Mr. Gijsbert Aelbertsz., die een werkplaats op de Rijn had, enkele straten verder. Weeshuis en werkplaats: twee onderscheiden ruimten, maar complementaire milieus. Blijkens het verhaal in het pamflet was Evert geruime tijd ernstig ziek geweest. Nauwelijks was hij genezen, of er trad een ander lichamelijk verschijnsel op dat al spoedig van psychosomatische aard zou blijken. Van 21 tot 30 juni 1622, gedurende negen dagen, at noch dronk hij. Een opzienbarend gebeuren in de dichtbevolkte jongerengemeenschap van een weeshuis. Die eerste fase van lichamelijk isolement werd gevolgd door een tweede, die zeventig dagen duurde en de hele zomer omspande, van 30 juni tot 8 september. Evert werd door doof- en stomheid getroffen. Hij kon dus niet spreken of horen, verloor af en toe zijn gezichtsvermogen, "als oock een langhe tijd het rechte ghebruick zijns verstants" (B6). Die fase van fysieke verlamming, van uitschakeling van bijna alle gebruik van zijn zintuigen, werkt als een climax met een limineel karakter. Ze suggereert een langzaam opklimmende agonie die als vanzelf uitloopt op een cruciaal

moment van overgang. Zij maakt Evert gereed voor een derde, extatische fase, die opnieuw negen dagen duurt. Weer vast Evert en kan hij niet horen of spreken, maar nu verschijnt hem een engel des Heren die hem de boodschap van de Vader overdraagt: hij moet de mensen tot bekering brengen en hen manen zich van de zonden te bevrijden. Dan treedt Evert als het ware in trance en schrijft dagen lang zijn hemelse boodschappen op briefjes neer. Het zijn veelal simpele boodschappen van repeterende aard, in de trant van het volgende:

"[Evert:] Verbreytet, verbreytet, want God is seer verstoort, omdat zijn wonderlicke wercken niet verbreydt en werden. O verbreytet, o mijn lieve vrienden ick bidde verbreytet, want God is verstoort, om dat sijn Goddelijcke dinghen niet vercondicht en worden door de gantsche werelt. Verbreytet doch, o verbreytet". (A3)

De boodschap is even eenvoudig als de kennis van de wereld die de jonge kleermakersleerling zich heeft eigen gemaakt: er zijn bozen en goeden; God wil dat de bozen zich bekeren; daarom moet zijn woord worden verkondigd. Een vorm van jeugd-radicalisme - en geloofsautomatisme - dat zich niet bekommert om subtiliteiten als het waarom, het wanneer of het hoe. En dat kerk en overheid graag voor het goddelijk doel gebruikt, maar er niet het willoos slachtoffer van wil worden. Dat zou nog wel blijken.

Wat zijn die zonden van de bozen? Evert zegt het in een berijmde boodschap:

*"[Evert:] O wee wy menschen dat wy sijn gheboren, soo is de Heer verstoort,
om dat men niet en leeft nae Godes woort.
Want Gods woort is waerachtich, het sal oock blijcken wel,
het sal oock alles comen in corten tijt seer snel.
Want de mensche is seer hovaerdich vol overdaet,
men siet bedrijven met droncke drincken en overspel seer quaet.
De menschen doen groote sonden daerom is de Heer soo quaet,
och menschen keert u van sonden al tot den Heere uwen Godt,
en wilt daer niet mee drijven of houden mee den spot
want de Heere die sal ons by comen met een groote slach,
dat beteyckent ons de roede die daer soo vreeselijck lach.
Dat ick dat ghesien hebbe, dat is waerachtich,*

ick hebt ghesien met de Enghelen machtich. Amen. Leeft doch in vrede ghy menschen". (A3)

Hoogmoed, dronkenschap, overspel - de boodschap van de weesjongen leest als een sleetse preek.

Everts optreden baart natuurlijk opzien in Woerden, te meer daar de jongeman intussen niet alleen een enthousiaste supporter, maar een echte impresario heeft gevonden in de rector van de latijnse school, Mr. Lucas Zas. Zas komt aanrennen zo gauw Evert hem op laat roepen, verzamelt de geschreven briefjes en laat ze in de pamfletten afdrukken. Evert had een goede reden om de keus op Mr. Zas te laten vallen, want behalve zijn oproep tot bekering, aan derden gericht, had hij nog een persoonlijke boodschap mee te delen:

"[Evert:] Ick hope dat mij God van desen nacht verlossen sal, dat ick wederom sal hooren, ende wederom sal spreken: want dat en weet ick niet van mijn selven, dat weet ick van den Gheest Gods, die sal my verlichten. Ick hebbe altijd goet vertrouwen gehad op God almachtigh, want hy heeft het my gegeven. Heeft hy de macht my te geven, hy heeft de macht my wederom te verlossen: want lesen wij niet in Gods woort, dat hy de doove hoorende, de blinde siende, de kreupelen gaende, de stomme sprekende gemaect heeft? God heeft de werelt gemaect, ende de zee, met dat in de Werelt is ende in de Zee is. Heeft hy dan de macht niet omme twee van myne vijf sinnen wederomme te verleenen? Och ja, dat vertrouwen hebbe ick gehad ende ick hebbe het noch. Maer als ick nu mijn sprake ende mijn gehoor wederomme hebbe, so belieft het God ende de Geest Gods, dat ick School-gaen moet, totdat ick mijn uyre hebbe, dat ick mach werden, dat my saligh is. Als ick soo verre ben, soo meene ick een Predicant te werden, ende anders niet. Dan suldy sien wat de Gheest Gods in my werken sal. Ick moet niet meer naeijen, als ick mijn kleederen gemaect hebbe; want het belieft God almachtigh ende de Geest Gods; want het en sal mijn werck niet meer wesen. Ick moet den Heere vreesen, gelijk my den Engel des Heeren bevolen heeft, ende dat moet ick doen". (B11)

Via de lichamelijke en geestelijke ervaring die hem overkwam werd Evert zich dus bewust van zijn werkelijke roeping, het predikantschap. De indruk die de gebeurtenis in de lokale gemeenschap maakte, gebruikte hij om die roeping door te drijven en

zijn levensgeschiedenis een andere wending te geven.

Everts boodschap was op zichzelf uiteraard niet voldoende om zijn omgeving onvoorwaardelijk in hem te doen geloven. Al was het maar omdat Woerden op dat ogenblik, drie jaar na de Synode van Dordrecht die de calvinistische orthodoxie had gefixeerd, als weinig andere steden van Holland verscheurd werd door religieuze en maatschappelijke tegenstellingen. Woerden, vanouds luthers, telde rond 1620 tevens een grote remonstrantse gemeente. De rechtzinnigen, die de derde groep uitmaakten, stonden er wel aan het roer, maar waren er niet in de meerderheid. Critici morden dat ze de doofstomheid wel uit die jongen zouden slaan (B34). Everts ervaring kwam dus lang niet iedereen gelegen. Daarom moest zij van hogerhand worden gelegitimeerd. Die legitimatie, aangekondigd door Gods engel, geschiedde via een eerste verlossingsritueel. Op een van zijn briefjes voorspelde Evert zelf het precieze ogenblik:

"[Evert:] O, mijn lieve Broeders ende Susters, ick bidde u uyt grondt mijns herten inwendigh noch met een toegesloten mondt, dat ghy doch een uurken met my bidden ende waken wild; want de Almogende God heeft een wonderlijck werck met my voor; daerom laet ons bidden ende waken, ende wachten op de komste des alder-grootsten Gods van hier boven. Hebt ghy my tot deser ure noch so gesien, ghy sult mij in desen staet niet langhe sien; want ick sal wederom mijn sprake ende ghehoor van Godt verkryghen; want dat weet ick van my selven niet, maer dat weet ick uyt den gheest Godts, die sal my komen verlichten door Godts macht; want in een Psalm sal ick sprekende werden, al singende. Schrickt niet, want het sal vanden Heyligen Geest komen, door Godts kracht". (B9)

De verlossing vindt na negen dagen plaats - een frappante parallel met de katholieke noveen. Of een geestelijke metafoor van de negen maanden zwangerschap? Evert wordt immers in een versneld proces geestelijk herboren zoals hij vijftien jaar eerder lichamenlijk geboren was. De weeskinderen, de rector en de binnenmoeder - die door Evert affectueus met 'mijn moedertje' wordt toegesproken - omringen Evert in gebed. Ze zingen gezamenlijk Psalm 100, en ineens zingt Evert mee. Hij heeft zijn gehoor en zijn spraak weer teruggekregen en is weer helemaal de oude. Drie dagen later

besluit de Woerdense magistraat dat hij de kleermakerswerkplaats mag verlaten en zonder zelf zijn brood te hoeven verdienen naar de latijnse school mag, naar zijn uitverkoren leidsman, Mr. Lucas Zas.

Dit evenement laat op tal van niveaus een analyse toe. Zo blijkt een jongeman op de kritische leeftijd, vijftien jaar, in staat te zijn om met een beroep op goddelijke interventie, gelegitimeerd door een reeks aan hem verrichte wonderwerken uit de klassieke canon van de heiligenlevens, een wezenlijke wending aan zijn leven te geven. De authenticiteit van wat hem overkomt wordt gewaarmerkt door psychosomatische verschijnselen, verpakt in een vertoog over het gebeurde dat hijzelf orkestreert met behulp van met bijbelcitatens doorspekte boodschappen. Hoewel de jongeman aandringt op publikatie, blijft zijn belevenis aanvankelijk toch grotendeels binnenskamers. Ze blijft beperkt tot het weeshuis, en in de sfeer van de mondelinge proclamatie. Enkele weken later bezegelt Evert haar trouwens zelf in twee lange gedichten vol kreupel rijm, die zijn eigen versie verhalen. Ze zijn in een van de pamfletten afgedrukt.

Als het er Evert alleen om te doen was geweest een andere wending aan zijn leven te geven, had hij het daarbij kunnen laten. Maar kenmerkend voor de overgang uit de jeugd naar een volgende levensfase is de intrede in het openbaar leven, met een eigen levensproject dat ook door de gemeenschap moet worden erkend en zo mogelijk gesteund. Onwillekeurig dringt zich een parallel op met de drempelervaring van de jonge Jezus, die twaalf jaar oud de schriftgeleerden in de tempel van Jeruzalem de les las (Lc. 2, 46-47). Nu stonden, zoals gezegd, velen in Woerden nogal skeptisch tegenover wat Evert overkomen was. Alweer niet zonder parallel met Jezus die, toen hij in de synagoge te Nazareth de waarheid verkondigde, met ongeloof werd bejegend en te nauwer nood aan een gewelddadige dood ontsnapte (Lc. 4, 16-30). Het was Evert Willemsz. dan ook onmogelijk zijn werk half afgemaakt te laten liggen. Er kwam dus een tweede fase.

Vier maanden later, op woensdagmorgen 18 januari 1623, staat Evert met hevige hoofdpijn op. Weer weigert hij te eten en te drinken, en hij voorspelt dat hij opnieuw het gebruik van gehoor en spraak zal verliezen. Inderdaad gebeurt dat tegen het

middaguur. Ditmaal duurt het drie dagen. Maar nu treedt Evert heel anders op. Nog steeds omringd door de schare weeskinderen, die deze inbreuk op de routine van alledag uitermate spannend vinden en er geen minuut van willen missen, regisseert hij thans een publieke erkenning van zijn levensovergang en zijn boodschap. Eén voor één roept hij de vertegenwoordigers van de verschillende milieus die zijn levenssfeer uitmaken bij hem in de kamer die hij tot zijn beschikking heeft gekregen. Gezamenlijk kunnen zij immers de totaliteit van zijn handelen legitimeren. Elk van hen brengt hij er dan ook toe de authenticiteit van zijn ervaring te erkennen. Eerst komt de weesmoeder, dus de huiselijke sfeer; dan zijn oudste broer, die in de stad woont (maar toevallig afwezig is), als vertegenwoordiger van zijn familie; vervolgens de rector van de latijnse school, de man van kennis en wetenschap; daarna zijn patroon, kleermaker Gijsbert Aelbertsz.; dan de regerende burgemeester, aannemer Jan Florisz. van Wijngaarden; tenslotte de predikant, ds. Henricus Alutarius, namens de kerkeraad. Heel de gemeenschap in al haar geleidingen, burgerlijk zowel als kerkelijk, publiek en privé, defileert dus symbolisch langs de stoel van waaruit Evert zijn boodschappen de wereld inzendt.

Elk krijgt daarbij zijn eigen taak toebedeeld. Zo Mr. Gijsbert Aelbertsz.:

"[Gijsbert Aelbertsz.:] Ick Gijsbert Aelbertsz u Baes geweest, ben seer met u te medelijden, om dat ghy my so goeden knecht geweest hebt, schrijft my eens ofte ghy yet wes begeert van my.

[Evert:] Ick begeere op u, dat ghy het verkondighet van my, niet aen den hooghsten deser werelt, maer aen Gods arme schapen, die hij in de werelt gelaten heeft. Verbreyd het, want dat is Godes wille, dat het vercondighet werde; ende dat alleen, om dat sy haer spieghelen sullen aen my; want ist dat de menschen haer niet en spiegelen aen my, God die salse soo met de roede slaen, dat is, de sonde soo vreeselijck, dat de menschen niet en weten, waer dat se haer laten sulle. Daerom spiegelt u nu aen my: want God en doet dat voor niet niet, maer om dat se al aen hem bekeeren sullen, namentlijck God, dien meen ick; want Godt die en soude ons niet plagen, vertoornden de menschen Godt niet. Maer Godt die sal so komen gelijk hy quam in Sodoma ende Gomorrha, bekeeren wy ons niet. Daerom en slaet het niet in de wind, maer laet het een yegelijck weten van Gode".
(B23-24)

Waerachtighe ende seeckere gheschedenisse/ dewelcke is gheschiedt binnen de Stadt

Woerden / hoe dat Godt almachtich zijn Wonder-werck heeft be-
toont aen een seecker Weef-kindt genaemt Evert Willemsz. het
welck hy heeft besocht met doofheyt ende stomheyt/ende hoe
dat hem wondere dingen zijn wederbaren/ dewelcke hem/
so hy schrijft/vanden Engel Gods zijn geopenbaert/
ende tot ghetupgenisse der waerheyt/soo is dit
vanden Rector binnen Woerden/als we-
sende zijn Meester geaffirmeert ende
bedesticht / ende met eyghener
hant onderteckent.

Dit is ghepasseert den 18. ende 19. Januarij/nieu-
wen Stijl/men seght dat hy nu wederom wonderlijcke
dinghen spreckende is.

t'Wrecht/ Ghesdrukt by Herman van Zoelen/onder den Dorn. 1623.
Met consent.

'Waerachtighe ende seeckere gheschiedenisse'; één van de twee door Mr. Lucas Zas samengestelde pamfletten, waarin de boodschappen die Evert Willemsz. ontving zijn opgetekend (zie Appendix A).

En uit het vervolg van dat gesprek met zijn baas vangen we een glimp op van de wijze waarop Everts religieuze ervaring de maanden vóór de eerste fase onbewust is voorbereid:

"[Gijsbert Aelbertsz.:] Evert, hoe menighmael hebben wy met malkanderen gesproken uyt de Psalmen Davids. Maer so de Propheet David roept Ps: 42. 'Als een Hert gejaeght, o Heere, also is u hert gejaeght na Godes H. Woord'. Daerom de Propheet Esaias 55. roept insonderheydt: 'Welaen, alle die dorstig zijt, komt herwaerts'. Waren alle de menschen inde werelt so, dat ware wel te wenschen.

[Evert:] Dat wy uyt den Psalm Davids gesproken hebben daer heeft ons de geest toe gedreven. De geest die heeft er mede by gheweest, gelijk de twee Jongheren op den wegh, daer quam Godt by. Daerom seydt de Heer Jesus: waer datter twee in synen Naem vergaderd zijn, dat hy daer by wesen wil. Dat is nu dat: Gelijk als een hert gejaeght nae versch water, soo jaeght mijn ziele nae den Heere die mijnen God is. God almachtigh roept in de schrift: Roept my aen in den noot, ick sal u helpen. Wie my soeckt, die sal my vinden; wie na my dorstet, dien sal ick het Hemelsche Water geven van mijn Hemelschen Vader, dat mijn Vader my gegeven heeft.

[Gijsbert Aelbertsz.:] So ghij het begeert ick sal t'avond bij u komen om met malkanderen te spreken uyt Gods woord.

[Evert:] Dat hope ick dat my God voort gheven sal. Ick bedancke u, God die stercke u met synen H. Geest. Amen. Doet so als ghy dat geschreven hebt". (B24)

Voor Evert en zijn ex-patroon wordt de dagelijkse arbeid als het ware gekruid met de bijbel, zij krijgt zin door de voortdurende overweging van Gods woord. Het gaat daarbij niet eens zozeer om de letterlijke bijbeltekst, als wel om het in voorlezing, preek en gesprek mondeling overgedragen, bediscussieerde, voortdurend met de actualiteit in verband gebrachte geheel van bijbelcitaten dat we in min of meer verwrongen vorm voortdurend in Everts boodschappen tegenkomen.

De religie komt hier naar voren als de eigen wijze waarop de jongere zich vertrouwd maakt met de geheimen van de samenleving. Vanzelfsprekend is de religie dan ook het instrument van zijn volwassenwording. Wij kunnen ons nu moeilijk meer de intensiteit en het alomvattend karakter van die religieuze beleving voorstellen, laat staan eigen maken. Religie is thans niet langer de hoofdsleutel tot de wereldervaring, zoals ze dat voor bijna

iedereen in Evert Willemsz.' tijd was. Hoe intens een religieuze ervaring in onze tijd ook moge zijn, ze is niet zonder meer met die van Evert te vergelijkbaar omdat ze op het onontkoombare gegeven stuit dat de wereld om ons heen een seculiere gestalte heeft gekregen. In de tijd van Evert Willemsz. lag dat anders. Voor hem was religie geen verschijnsel in de marge, beperkt tot de kerkelijke institutie en enkele sectoren van de maatschappelijke werkelijkheid met een sterke ethische lading. Veeleer was religie zelf een vorm van omgang met de werkelijkheid, een vleesgeworden vertoog over de actualiteit van het leven. Ze was de reflexieve, symbolische en emotionele vorm die levenservaring aannam. Ze was bezinning op het dagelijks leven en de gemeenschappelijke cultuur, veeleer dan een geobjectiveerde, kerkelijk geordende praktijk. Religie stond niet tegenover de kerk, doch lag in een ander vlak en had er voor de gelovige slechts partiële raakvlakken mee. Religie vatten we hier dus vóór alles op als zingeving, met een beroep op buitennatuurlijke krachten, van wat in het leven van alledag gebeurt. Ze is op de allereerste plaats een wijze van communicatie, taal en ritueel tegelijk, en vormt eerst in tweede instantie een geloofs- en levensnorm.³

De predikant die er door Evert wordt bijgeroepen wantrouwt diens religieuze ervaring dan ook, al leven beiden in eenzelfde sfeer van rechtzinnigheid. Ds. Alutarius zoekt naar instrumenten, tekenen die dat wat Evert overkomt kunnen inlijven in zijn kerkelijk vertoog en in de rede van de kerkorde. Daarom vraagt hij Evert:

"[Ds. Alutarius:] Heeft de Heere u cock eenighe bysondere belofte gedaen, ofte eenighe andere openbaringe, dat hy u by het leven behouden wil, sonder de ordinaire middelen van eten ende drincken, die hy wil dat wy ghebruycken sullen tot onser onderhoudinghe?

[Evert:] Ja hij, gewisselijck; want dat is mijn belofte van die stemme, die tot my ghesproken heeft, dat my God sal ghesont ende machtich houden hier in deser werelt; want dat is gesproken door des Engels mondt, die dat so sprack tot my.

[Ds. Alutarius:] De Heere die handelt in den Nieuwen Testamente op sodanighe wijze niet met sijn volck, als in den Ouden Testamente, door gesichten ende Goddelijke openbaringhen. Ende de H. Geest vermaent ons, dat wy ons daer op niet lichtelijck sullen verlaten, dewijle datter vele zijn geweest, die haer sulckes wijsmakende bedroghen zijn gheworden. Daerom bidde ick

u, dat ghy u wel ondersoect, ofte ghy dese dinghen oock doet op een vast fundament. Dewijle dat daer aen vele gheleghen is, ende het overal sal verbreydet werden, daerom men te voorsichtiger daer in moet handelen, ende van alles wel verseeckert zijn, eer men het anderen openbaert. Wilt my hier by eens verhalen, wat voor uytkomst dat u dunckt dat het met u hebben sal. Doch en beswaert u herte niet te veel; spaert het liever tot morgen, ende schrijvet my int breede.

[Evert:] Dat ick dat gheschreven hebbe, dat is waerachtich, want de geest Gods is namentlijck in my. Maer het Oude ende Nieuwe Testament dat heb ick niet veel gelesen. Maer dat dit God doet, dat doet hy door een straffe, tot een exempel van alle menschen, om dat de menschen haar soudē bekeerē; want God is seer verstoort, ende dat omdat men niet en leeft na sijn woort; want God laet soo veel miraculen gheschieden, maer men slaet se in den wint. Neemt het doch ter herten". (B26)

Evert plaatst zich hier nadrukkelijk in de orde van de daad. Het bewijs van zijn legitimiteit ligt in wat hem overkomt, niet in de bijbeltekst. Die heeft hij nauwelijks gelezen. Althans, dat beweert hij. En misschien is dat ook wel zo, in zo verre als zijn omgang met het woord Gods meer situatiegebonden dan systematisch lijkt. Ik kom daar nog op terug. Maar Evert schuwt het vertoog niet. Integendeel, de wijze waarop hij de legitimatie van zijn publieke roeping opbouwt, is geheel op een discursieve, publieke proclamatie gericht. Hij heeft echter les getrokken uit het relatief echec van zijn eerste religieuze ervaring. Het vertoog moet niet meer van hemzelf komen, als van een onaantastbaar wonderkind. Integendeel, de (kandidaat) volwassene onderwerpt zich aan de publieke erkenning van zijn mede-volwassenen. Vandaar het belang van de discussie over de legitimiteit van zijn claims. Zijn tweede verlossing is dan ook publiek van aard. Ze vindt nog steeds in het weeshuis plaats, maar Evert kondigt haar tijdig aan. Hij zorgt dat niet alleen de rector maar ook de beide predikanten als gekwalificeerde en kritische getuigen aanwezig zijn. Wanneer hij dan op een gegeven moment de andere weeskinderen, om het haardvuur geschaard (het is hartje winter), ziet schrijven en praten, reactiveert die waarneming zijn bewustzijn. Hij schrijft op een briefje dat de rector en de predikanten moeten worden gehaald, waarna ze verzocht worden allen gezamenlijk de toepasselijke Psalm 8, 2 te gaan zingen: "Gelijk gij (..) uit de mond der

kleinen, de kreet van het kind, uw vermogen bevestigt...". Tijdens de zang krijgt Evert successievelijk het gebruik van al zijn zintuigen weer terug, totdat hij de in de psalm bezongen staat van zuigeling verlaat en als een volwassene met de rector en de predikanten meezingt.

Voor de beide predikanten is dit voldoende bewijs. De volgende dag, een zondag, staan ze Evert toe in de kerk ten overstaan van de hele gemeente de voorlezing te houden. Hij leest de antwoorden van de Heidelbergse catechismus op de 35^e vraag, 14^e zondag. Een heel toepasselijke vraag: "Wat is dat geseyd, die ontfangen is van den Heyligen Geest?" Had Evert er niet herhaaldelijk de nadruk op gelegd dat de Heilige Geest in hem aan het werk was? We mogen die voorlezing als de finale overgangsrite zien, waardoor Evert zijn officiële intrede in het publieke leven voltrekt. Vanaf nu is hij gemachtigd in het openbaar met de volwassenen mee te spreken. Maar juist die publieke bevestiging van zijn levenswending roept in de stad nieuwe en scherpe kritiek op.

Dan speelt Evert zijn laatste troef uit. Twee nachten later worden zijn broertjes, die het bed met hem delen, en de andere weeskinderen wakker omdat Evert in zijn slaap hardop aan het spreken is. De binnenmoeder wordt gehaald. Verontrust wekt ze hem en vraagt of er iets mis is. Evert stelt iedereen gerust en bezweert hen weer te gaan slapen. Nauwelijks is hij zelf in slaap gevallen, of hij begint luidop te spreken, als in een droom. Zijn vijf jaar oudere broer Pieter, die de streken van de jongen van jongsaf kende en het kennelijk zag aankomen, had pen, papier en kaars al bij de hand. Hij heeft Everts boodschap voor ons opgeschreven. Het begin en het eind geven de toon weer:

"[Evert:] O wee, o wee menschen met hoochmoet en overdaet, o ghy menschen quaet en so boos, ghy levet huydensdaegs so goddeloos.

Sij hebben met hoochmoet gheroepen, en sy noch al voortgaen

dat sy my soudē smyten, en soo vreeselijck soudē slaen,

dat ick dan wederom wel soude spreken en hooren desgelijck.

O wee, o wee sulcke menschen, want God wetet in sijn Hemelrijc. [...]

Ende dat de menschen door dit werck van God den Heere,

door mijn haer souden bekeeren, en de wegen Gode leere.

Alles wat daer is gesproken zijt het wel gesint.

Spreeckt niet meer sulcke lasterige woorden, versint eer ghy begint.

Dan sal u Godt synen segen geven,

ick treck nu weer na het eeuwige leven". (B34-35)

Die gedichteerde droom - de meest klassieke vorm van een boodschap uit het hiernamaals, een Godsoordeel - deed ook de laatste critici in zijn kamp overstag gaan. God zelf legitimeerde hier Everts ervaringen en de richting die hij zijn leven wilde geven. En dat zijns ondanks, vanuit zijn onderbewuste. De volgende dag liet de magistraat de getuigen voor zich verschijnen, authenticiceerde het hele verhaal en gaf de kerkeraad opdracht het in Amsterdam ten spoedigste te doen drukken. En zo geschiedde.

Daarmee is het verhaal niet af. Want Evert is niet het slachtoffer van zijn religieuze ervaring geworden, zoals zovele tieners, die de eeuwige 'ziener' blijven en, als zij al niet uit hun contact met het hiernamaals blijven leven, hun verhaal jaar na jaar herkauwen voor een steeds weer even gretig publiek: de kinderen van La Salette, Fatima, Medjugorje. Integendeel, hij heeft zijn belevenis gebruikt om zelf iets te bereiken. Eerst doet hij zich enkele jaren vergeten, als een brave schooljongen die zijn roeping laat rijpen. Hij krijgt van de magistraat gedaan dat hij naar Leiden mag, om verder te leren, eerst om de latijnse school af te maken, dan om met een beurs aan het Statencollege theologie te studeren. Was hij te rusteloos om zijn studie af te maken? Binnen het jaar vertrekt hij als zieken- trooster in dienst van de West-Indische Compagnie naar de Guinese kust. Na twee jaar keert hij naar Amsterdam terug om het predikantsexamen af te leggen. Hij wordt aangenomen, krijgt de vacante post in het fort Nieuw Amsterdam en begint daar een nieuwe publieke levensfase. Die periode wordt gekenmerkt door constante ruzie met de directeur van Nieuw Nederland en andere officieren van de WIC vanwege hun publieke zonden. Evert had de overheid tegen maar de kerkeraad mee en kreeg minstens passieve steun van de verantwoordelijke classis in patria, die van Amsterdam. We horen ook van pogingen tot evangelisatie onder de Indianen. Vooral zien we hoe het conflict gaandeweg op de spits wordt gedreven en aan de vooravond van

de grote confrontatie, op 27 september 1647, in de anti-climax van een schipbreuk eindigt. Evert Willemsz. komt daarbij om het leven. Hij is dan veertig jaar oud en laat een talrijk huisgezin na dat de basis zou worden voor een nog veel talrijker nageslacht. Voor dat trotse nageslacht is hij de stamvader, de patriarch, met de dubbele adeldom van een *founding father* en een van de oudste geletterden van de Nieuwe Wereld. De trots geldt zijn positie, niet of nauwelijks zijn persoon. Deze heeft in de geschiedenis een ambigu beeld achtergelaten. Maar is de positie te begrijpen zonder inzicht in de persoon en kan het historisch beeld van de persoon om de objectieve posities van de man heen? Moe- ten binnen een persoonlijk leven niet fasen worden onderscheiden in functie van wisselende posities? In het licht van zulke overwegingen stelt zich nu natuurlijk de vraag in hoeverre Everts optreden als predikant, en vroegtijdig maar evident vertegenwoordiger van de Nadere Reformatie, in een nieuw licht komt te staan wanneer we het bezien vanuit de genese van zijn roeping zoals die in zijn religieuze ervaring op het overgangsmoment van jeugd naar volwassenheid gestalte had gekregen. De gestalte die Evert min of meer bewust aan zijn tweede levensfase heeft gegeven maakt ons duidelijk dat de ervaring van de vijftienjarige geen eendagsvlieg was, geen autonoom evenement, een gebeurtenis die de ziener van bovenaf of van buiten overkwam en waar hij part noch deel aan had. Integendeel, ze maakte integraal deel uit een levensproject dat op dat precieze moment vorm kreeg en waarvan we de contouren retrospectief in het verhaal van de eerste ervaringen kunnen ontwaren. De ervaring van 1622-23 markeerde dan ook een drievoudige, welbewuste overgang: van een orale cultuur naar de schriftcultuur, van een diffuus naar een publiek gestructureerd vertoog, van de huiselijke naar de openbare zelfpresentatie. Kortom, de structurering van het 'zelf', van een eigen publieke identiteit, gekoppeld aan een roeping (het predikantschap) en een boodschap (de oproep tot morele bekering). Die boodschap legt het stramien voor zijn optreden als predikant in Nieuw-Nederland, tien jaar later. Dat stond in het teken van de reformatie van de zeden in die dronkemans- en profiteurskolonie, waar de zwakken verdrukt en de Indianen uitgeperst en vermoord werden. Toen hij dat zag, kende Evert zijn taak. En hij liet er geen gras over groeien.

Uiteraard is de analyse met deze grote lijnen niet uitgeput. Iedere historische gebeurtenis is op meerdere wijzen leesbaar, afhankelijk van de afbakening die we aanhouden, de invalshoek die we kiezen en de benaderingswijze die we volgen. Willen we enig vat krijgen op de betekenis van een evenement - dat is immers de kern van wat de historicus beoogt en natuurlijk is het heel wat anders dan het oudbakken "wie es eigentlich gewesen/geschehen ist" - dan dienen we iedere vorm van reductionisme te vermijden. Een ervaring als die welke de jonge Evert Willemsz. kreeg, om van de rest van zijn leven nog maar niet te spreken, kan immers gemakkelijk gereïficeerd worden tot een 'geval', een type, nummer zoveel in een redelijk homogene reeks van zieners, idealisten, simulanten, slachtoffers van anorexie, waandenkbeelden, religieuze exaltatie. De prijs die voor zo'n reductie moet worden betaald is te hoog voor een historicus die zijn werk serieus neemt: evacuatie van het zelf, van de context, van de gevolgen van een gebeurtenis binnen het individueel leven of in de geschiedenis. In plaats van mensen in de complexiteit van een samenleving, met een onbeheerst stramien van faseverschillen, contrasten en tegenstellingen, evalueren we dan geüniformiseerde structuren die nauwelijks meer zijn dan ideaaltypische, tijdloos gewaande projecties van onze eigen behoeften, verlangens en angsten.

Dit boek staat een andere aanpak voor. Het wil proberen de zin van een gebeurtenis in zijn eigen tijd te grijpen - voorzover onze eigen wijze van denken en waarnemen dat nog toelaat - door een drievoudige analyse toe te passen. Elk evenement kan immers worden gedefinieerd door het samenspel van drie dimensies. Ten eerste heeft het een interne structuur. Vervolgens ligt het verstrengeld in het raster van een eigentijdse ruimte (de platte fysische ruimte, de samenleving) die, als waren het concentrische kringen, steeds bredere golven van betekenisgeving toelaat: voor het individu zelf, voor zijn groep of andere groepen, voor de samenleving in een bepaalde plaats, en zo verder. Tenslotte staat het op een tijdas die rekenschap geeft van oude vorm- en betekenisstradities en van latere beeldvorming, met inbegrip van de historische betekenis die vroegere evenementen voor ons op dit ogenblik kunnen krijgen. Voor de historicus betekent dit dat elk evenement minstens op drievoudige wijze met zin kan worden bekleed en dat zijn analyse onvolledig blijft zolang hij geen ernstige

ge poging doet die verschillende niveaus en stijlen van zingeving te reconstrueren: structuur, synchronie, diachronie. Het gebeuren blijft zo als evenement herkend, maar overstijgt tegelijk de actualistische definitie van het evenement om zich in te voegen in bredere betekenislagen en vormen van handelen op lange termijn.

We bezien het gebeurde dus op de eerste plaats als evenement met een interne structuur. Hier zijn dat bijvoorbeeld (maar niet uitsluitend) de verschillende dimensies van Everts religieuze ervaring: het visioen van de engel, de extase, de rol van de zintuigen, van de gemeenschap van de weeskinderen, het gebruik van de bijbel, de verlossingsrituelen, de wijzen van legitimatie. Elk van die dimensies staat in een eigen traditie en behoort tot een eigen genre - als zodanig staan ze tevens op de diachronische as. Maar hun betekenis wordt niet uitgeput door het feit dat ze een vanouds herkenbare vorm aannemen, tot een traditie behoren of een verleden hebben. Isomorfie verklaart op zichzelf niets, ze geeft slechts mogelijke betekenislagen aan die al dan niet geactiveerd kunnen worden in een proces van toeëigening, individueel of groepsgevijs. Wanneer Evert dagenlang weigert te eten, herinnert hij ons aan vormen van anorexie - en zoals we nog zullen zien is het heel goed mogelijk dat hij daar ook concreet weet van heeft gehad. Maar door zijn vasten tot een variant van anorexie te benoemen, verhelderen we niet wat hem overkwam. Integendeel, de analyse wordt er voortijdig mee afgesloten, zowel wat zijn individueel gedrag als wat de context betreft. De jongen reageert 'typisch', zeggen we dan, en daarmee postuleren we een strikte minimale vorm van toeëigening, geheel bepaald door conformiteit met traditionele betekenissen en zonder ruimte voor persoonsgebonden vormen van assimilatie of zingeving. Verificatie of, voorzover mogelijk, falsificatie van wat de individuele meerwaarde zou kunnen zijn, wordt dan bij voorbaat afgewezen. Dat aspect van Everts optreden is dan, met andere woorden, gereïficeerd. Het kan niet langer in een zinvolle verhouding tot andere aspecten worden gedacht. Maar het evenement ontleent zijn structuur juist aan de specifieke samenhang van de verschillende aspecten, die daardoor stuk voor stuk een betekenisverrijking ondergaan. In elke gebeurtenis komen ze in een specifieke constellatie bij elkaar om een éénmalig evenement te vormen. Is die specifieke bundeling louter een gevolg van het toeval, of zit ook in de

samenkomst van die elementen structuur? Dat is een van de vragen waarover we ons moeten gaan buigen.

De tweede vorm van zingeving betreft het evenement als een gebeurtenis in context, dus in de tijdruimte die synchroon rondom het gebeurde cirkelt. Evert zit in 1622 bijvoorbeeld in een weeshuis en zo'n weeshuis is een specifiek type microsamenleving met een eigen groepsdynamiek. Hij hoort tot een familie, al is hij dan een wees - of misschien wel juist op een heel bijzondere wijze als wees. En hij profiteert van protectie, patronage. We moeten ook niet vergeten dat de Synode van Dordrecht net achter de rug is en de strijd tegen de remonstranten in volle gang. Woerden zit vol remonstranten en, als enige stad van Holland, ook nog vol luthers. De contraremonstranten moeten er tegen een dubbel front van tegenstanders opboksen. Juist in het groene hart van Holland broeit het politiek verzet tegen prins Maurits - al spoedig zou een Woerdenaar worden terechtgesteld vanwege een op de stadhouder beraamde aanslag. Maar de cirkels kunnen nog breder zijn. Ze raken bijvoorbeeld de maatschappelijke structuren: de Hollandse samenleving is rond 1625 sociaal nog niet dichtgeklapt. Een doortastend individu kan daarvan profiteren om zich een stuk verder naar boven te werken. En de breedste cirkel reikt tot overzee, de koloniën, waar Evert Willemsz. zich tot tweemaal toe in twee verschillende functies liet aanstellen.

De derde wijze van zingeving beoordeelt het evenement op de schaal van de tijdsduur. Natuurlijk

vragen we ons dan af hoe de verschillende facetten van het gebeurde in evenzoveel specifieke tradities staan, welk beeld het heeft opgeroepen en welk oordeel er later over is geveld. Maar vooral gaat het mij hier om de doorwerking ervan in het leven van de betrokkenen zelf, met name in Everts eigen leven, zoals hierboven al heel in kort geschetst.

Dit is een van die zeldzame gevallen uit de vroegmoderne tijd waarin een jongere zelf aan het woord komt. Weliswaar wordt hij daarbij geholpen door een (overigens door hemzelf gekozen) impresario, maar die heeft hem in zijn waarde gelaten door slechts als spreekbuis op te treden. Aangezien Evert in zijn extase niet kon spreken doch slechts schrijven, kunnen we in de pamfletten zelfs zijn *ipsissima verba* vinden, misschien geselecteerd, doch talrijk genoeg om een grondige analyse mogelijk te maken van wat een enthousiaste jongere van 15 in die jaren kon bewegen. Bovendien zijn we in staat het levensproject dat hij toen formuleerde te vergelijken met wat hij er uiteindelijk van heeft kunnen maken. Bezien hoe die twee fasen zich tot elkaar verhouden en elkaar over en weer belichten; analyseren hoe een individueel leven aan een veelheid van collectieve beelden, vertogen en wijzen van vormgeving ontspruit, ja erin ligt ingebed; ons tenslotte afvragen hoe bijna vier eeuwen geleden met behulp van het veelvormig en vaak traditioneel materiaal dat door de gemeenschap werd aangereikt niettemin een uniek mensenleven kon worden opgebouwd - dat zijn de ambities van dit boek.

Prof.dr. W.Th.M. Frijhoff (1942) is als hoogleraar Geschiedenis van Pré-industriële samenlevingen verbonden aan de Faculteit der Historische en Kunstwetenschappen. Dit artikel is een hoofdstuk uit een in de loop van 1993 te verschijnen boek

Appendix

De beide pamfletten

A

Waerachtighe ende seeckere gheschiedenisse / dewelcke is gheschiedt binnen de Stadt Woerden / hoe dat Godt almachtich zijn Wonder-werck heeft betoont aen een seecker Wees-kindt genaemt Evert Willemsz. het welck hy heeft besocht met doofheyte ende stomheyte / ende hoe dat hem wondere dingen zijn wedervaren / dewelcke hem / so hy schrijft / vanden Engel Gods zijn geopenbaert / ende tot ghetuygenisse der Waerheyte / so is dit vanden Rector binnen Woerden / als wesende zijn Meester geaffirmeert ende bevesticht / ende met eyghener hant onderteeckent. Dit is ghepasseert den 18. ende 19. Januarij / nieuwen Stijl / men seght dat hy nu wederom wonderlijke dinghen spreekende is. [vignet: weeskind met weesmoeder in de hal van het weeshuis]

Utrecht / Ghedruckt by Herman van Borculo / onder den Dom. 1623. Met consent.

In-4°, [4] blz.

KB: pamflet Knuttel 3501.

Andere druk: Waerachtighe ende sekere gheschiedenisse / dewelcke is geschiedt binnen de stad Woerden... [vignet: Maria en de apostelen lezen uit een boek, bezielt door de H. Geest]

t'Utrecht / Ghedruckt by Herman van Borculo / onder den Dom. Anno 1623. Met consent.

In-4°, [4] blz.

UB Amsterdam: pamflet C.p.19 en 19a (2 exemplaren).

De tekst van deze variant is geheel identiek, maar de spelling wijkt enigszins af en de opmaak van zowel het titelblad als de tekst is licht verschillend. Voor de hoofdletter S aan het begin van f. 1v° is een ander blok gebruikt.

B

Waerachtige Geschiedenisse / Hoe dat Seker Wees-Kindt binnen Woerden / out ontrent xv. jaren / tot tweemalen toe vanden Heere met stommigheyd / doofheyd / somtijts oock met blintheyt besocht / ende van het gebruyck syns verstants berooft zijnde: De sonden bestraffende / ende Gods toorn verkondigende / wonderbaerlijcken door de kracht des Heeren 't selve alles wederomme verkregghen heeft. Op het alder-oprechtste, nae de waerheyd, by een gestelt ende vergaderd door L. Zasium, Rectorem binnen Woerden. Naer voor-gaende visitatie by den Kercken-Rade der Stede Woerden gedaen, behoerlijcken by de E. Magistraet ter selver Stede geaprobeert. [vignet]

t'Amstelredam, Voor Marten Jansz. Brandt, Boeck-verkooper / wonende aende Nieuwe-Kerck / inde Gereformeerde Catechismus, 1623 (in fine: t'Amstelredam, Ghedruckt by Paulus van Ravesteyn, Anno 1623).

In-4°, A-D4, E2; [36] blz.

KB: pamflet Knuttel 3500.

Fol. C2 r°-C4 r° [B19-23] vormen een reproductie van de tekst van het eerste pamflet [A2-4], met enkele varianten (o.a. op B21 'gehoor' in plaats van 'gesicht', zoals op A3).

Andere druk: titelblad onveranderd en dezelfde drukker; ook de tekst is geheel identiek maar door het gehele pamflet heen is een meer archaïserende spelling gebruikt (zoals: sijn, gront, raet, gheest, comen, spreekken; in plaats van: zijn, grond, raed, geest, komen, spreken enz.).⁴

KB: pamflet Knuttel 3500a; UB Amsterdam: pamflet C.p.18 en 18a (2 exemplaren).

P.A. Tiele, Bibliotheek der Nederlandsche pamfletten. Verzameling van Frederik Muller te Amsterdam, naar tijdsorde gerangschikt en beschreven (3 delen; Amsterdam, 1858-1861) n° 2037, noemt de uitgave Amsterdam 1623, maar uit de beschrijving valt niet op te maken om welke variant het gaat.

Noten

1. Zie de appendix bij dit hoofdstuk voor een beschrijving van de beide pamfletten. Citaten uit deze pamfletten zullen in het vervolg in de tekst zelf tussen (..) worden aangegeven: A verwijst naar het eerste pamflet (Utrecht: Herman van Borculo, 1623, 4 ongen. blz.), B naar het tweede (Amsterdam: Marten Jansz. Brandt, 1623, 36 ongen. blz.). Hoewel de bladzijden van de pamfletten niet genummerd zijn, zal hier korthedshalve een doorlopende nummering worden gebruikt die de geïnteresseerde lezer gemakkelijk zelf kan reconstrueren. Bij de spelling van oude citaten zijn in dit boek waar nodig de richtlijnen van het Nederlands Historisch Genootschap gevolgd.
2. Vgl. L.F. Groenendijk en F.A. van Lieburg, *Voor edeler staat geschapen. Levens- en sterfbedbeschrijvingen van gereformeerde kinderen en jeugdigen uit de 17e en 18e eeuw* (Leiden, 1991).
3. Vgl. hiervoor Willem Frijhoff, "The meaning of the marvelous: on religious experience in the early seventeenth century Netherlands", in: L. Laeyendecker, L.G. Jansma & C.H.A. Verhaar (ed.), *Experiences and explanations. Historical and sociological essays on religion in everyday life* (Ljouwert, 1990) 79-101.
4. Met dank aan Cisca de Vroome die beide varianten voor mij heeft gecollationeerd.